

URFA'DA ERMENİ OLAYLARI VE 29 ARALIK VAKASI (1845-1914)

Doç. Dr. İlhami YURDAKUL *

Özet

19. yüzyılda Urfa şehir merkezinin nüfusu temel olarak Müslüman, Ermeni ve Süryani olmak üzere üç gruptu. Urfa'da yaşayan Ermenilerin kahir ekseri Ortodoks, cüzi bir kısmı da Katolik ve Protestan idi. 1880'li yıllarda Urfa'da halkın çoğunluğu ticaretle uğraşmakta ve şehrin güvenliği bir tabur askerle sağlanmaktaydı. Bu huzur ortamı 1890'lı yıllardan itibaren bozulmaya başladı. Ermeni komitecilerin 1895 Temmuz ayında ülkenin hemen hemen her tarafında başlatıkları isyan hareketi Urfa'yı da etkiledi. Bu tarihte çıkan olaylardan biri de 29 Aralık 1895 tarihinde Urfa'da meydana geldi. Bu çalışmada Urfa'da Ermeni olaylarının başlaması ve 29 Aralık'ta meydana gelen bu elim vaka ve onun sonrasında meydana gelen gelişmeler izah edilecektir.

ARMENIAN EVENTS IN UFRA AND THE EVENT OF DECEMBER 29 (1845-1914)

Abstract

The population of city center of Urfa in 19th century basically consisted of three groups, Muslims, Armenians and Assyrians. The majority of Armenians in Urfa were Orthodox and a few of them were Catholic and Protestant. The majority of the society engaged in trade in Urfa in 1880s and the security of the city was taken over by a battalion. That peaceful atmosphere began to be broken from 1890s. Armenian revolts having been started by Armenian Komitadjis in July, 1895 all across the country affected also Urfa. One of the events within that period broke out on 29th December, 1895 in Urfa. In this study Armenian events in Urfa and the results of that painful period will be explained.

Giriş

Urfa, Türk/İslam tarihi boyunca Müslümanların hac güzergâhı ve ziyaret merkezlerinden biri olmanın yanı sıra Halep üzerinden hem karayolu hem de denizyolu vasıtasıyla Avrupa ve Arap coğrafyasına bağlanan önemli bir ticarî merkezdi¹. Bu dinî ve ticarî merkezde özellikle Ermeniler, Halep üzerinden Avrupalı dindaşları aracılığıyla ticareti ellerinde tutuyorlardı ve onların her türlü koruma ve desteğine sahiptiler. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Ermeni ayaklanmalarının ve buna bağlı olarak nüfus hareketlili-

ğinin yaşandığı şehirlerden biri de Urfa idi. Bir süredir devam eden olumsuz gelişmelerin bir neticesi olarak Urfa'da 29 Aralık 1895 tarihinde ciddi bir çatışma ve elim bir olay meydana geldi. Bu kısa izahtan sonra şimdi konunun detaylarına geçebiliriz.

1. Urfa'da Ermeni Olaylarının Başlaması

Urfa şehir merkezinde Müslümanların yanı sıra Ermeniler ve Süryaniler diğer iki büyük gruptu. Urfa'da yaşayan Ermenilerin kahir ekseri Ortodoks, cüzi bir kısmı da Katolik ve Protestan idi. Süryaniler de dini ve idari bakımdan Ermeni Patrikliğine bağlı alt bir dini gruptu². Bu dini zümrelerin talepleri ve

* Bilecik Şey Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ İlhami Yurdakul, "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi Atlası*, İstanbul 2012; "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, İstanbul 2012, s. 103-107.

² İlhami Yurdakul, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve

problemleri Ermeni patriği aracılığıyla hükümet merkezine bildiriliyor ve çözüm yolları aranıyordu. Mesela 1845 yılında Ermenilerin yaşadığı bir sıkıntı Ermeni patriği tarafından merkeze bildirilmişti. Öyle ki İstanbul Ermeni patriği Urfa'ya ziyaret veya ticaret için gelenlerin hanlar yerine Ermenilerin evlerinde konaklamalarını mahalli idarecilerin temin ettiğini iddia ve bu yüzden de Ermenilerin mallarının ve canlarının güveninde olmadığı Babıali'ye arz etmişti. Bu arz üzerine hükümet, Halep valisi ile Urfa kaza naibine, müftüsüne, kaza müdür ve meclis üyelerine hitaben 9-19 Şubat 1845 (Evail-i Safer 1261) tarihinde gönderdiği bir hükümle "*hilaf-ı Tanzimat-ı hayriyye*" ibaresine vurgu yaparak halkın can ve mal güvenliğinin muhafazası ve bu arızî durumun engellenmesini emretti³.

7 Haziran 1859 (6 Zilkade 1275) tarihinde de Urfa'da Babülemir Mahallesi'nde bulunan Süryani taifesine ait bir kilisenin tamirine dair Ermeni patriğinin talep yazısı onaylandı⁴. Urfa'da henüz etnik ve dini çatışmaların başlamadığı 27 Ekim 1864 (26 Cemazıyelevvel 1281) tarihinde Urfa Ermeni milleti murahhası rahip İstefan Efendi'ye "*esdikayı teba'a-yı Devlet-i Aliyyeden ve muteberan-ı sınıf-ı ruhaniyeden*" olduğu gerekçesiyle emsalleri gibi Nişan-ı Osmani verildi⁵.

Ermenilerin tüm ülkede terör eylemleri için faaliyetlere başladığı sırada, Urfa'da bu tür olayların yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 10 Aralık 1879 (28 Teşrinisani 1295) tarihli Londra Sefareti'nden gelen bir telgraf-

ta, Ermenilerin asayişini bozan bir takım fesat hareketlerde buldukları ve bunların önlenmesi için 4. Ordunun gerekli tedbirleri aldığı ifade edilmekteydi. Bu sırada "*Urfa ahali-i İslamiye ve Hristiyanıyesi*" arasında "*hüsnü amizîş ve muaşeret*" bulunduğu, yani ilişkilerin iyi olduğu Urfa piskoposu ve şehrin ileri gelenlerinin gönderdikleri telgraf-tan anlaşılmaktadır⁶. 30 Mart 1881 tarihli bir teftiş raporunda da Urfa ahalisinin İslam, Ortodoks, Katolik, Protestan ve Süryani olduğu, halkın umumi olarak ticaretle uğraştığı ve şehrin güvenliğinin bir tabur askerle sağlandığı belirtilmişti⁷.

Bu huzur ortamı, Amerika ve Avrupa'da eğitimlerini tamamlayan Ermenilerin birer komiteci olarak Urfa'ya dönmeleri üzerine bozulmaya başladı. Bu komiteciler her türlü maddi desteğin yanı sıra silah yardımını da kolayca temin ediyorlardı⁸. Şöyle ki 5 Eylül 1894 (4 Rebiülevvel 1312) tarihinde "*Memalik-i Şahanede bulunan Ermenileri matbu'ı mufahhameleri bulunan Devlet-i ebedmüddet-i Osmaniye aleyhine isyan ettirmek maksad-ı hainesiyle Amerika'da teşekkül eden*" cemiyetin üyesi bulunan Doktor Karabet'in Urfa'ya gelmek üzere Amerika'dan hareket ettiğine dair alınan bilgi Zabtiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirildi⁹. Gerekli inceleme ve yazışmalar yapıp Karabet'in niyeti anlaşıldıktan sonra 8 Eylül 1894 (7 Rebiülevvel 1312) tarihli sadaret makamından Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tezkireyle Amerika'daki Ermeni müfritlerinden Doktor Karabet'in Londra ve Marsilya yoluyla İskenderun üzerinden Urfa'ya gideceği bilgisi ve gerekli tedbirlerin alınması istendi¹⁰.

Urfa'da Ermeni komitecilerin 1895 Temmuz ayında ülkenin hemen hemen her tarafında başlatıkları isyan hareketi Urfa'yı da etkiledi.

1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, Cilt 1, Sayı 2, s. 237-261; İlhami Yurdakul, "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşlilerin ve Mısır Kıptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, Cilt 1, Sayı 2, s. 197-236.

³ BOA, *Rakka Ahkam Defteri*, nr. 25, s. 177, h. 1.

⁴ BOA, İrade Hariciyye, nr. 9052. Bu belgede 1263 tarihli "*Millet-i Meclis-i Ermeniyan*" mührü ile mevcut patriğin mührü de bulunmaktadır.

⁵ BOA, İrade Hariciyye, nr. 12338. Bu belgede 1263 tarihli "*Millet-i Meclis-i Ermeniyan*" mührü ile mevcut patriğin mührü de bulunmaktadır.

⁶ BOA, Y. A. HUS, nr. 342/25.

⁷ BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, IV., İstanbul 1987, s. 202.

⁸ BOA, Y. MTV, nr. 133/101.

⁹ BOA, A. MKT. MHM., nr. 533/4.

¹⁰ BOA, İrade Hariciyye, nr. 2738/18.

Müslümanlar ve Ermeniler arasında ciddi bir güven sorunu meydana geldi. Ülke genelinde başlatılan Ermeni kalkışmasının bir parçası olarak 29 Ekim 1895 (10 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde Urfa'daki huzur ortamını bozacak ateşin fitili ateşlendi. Nitekim Urfa'da bir Müslüman bir Ermeni'yi, Ermeniler de karakolu basarak bu katili öldürdü. Alacak verecek kavgasıyla başlayan bu adi vaka bir anda iki toplum arasında ciddi bir çatışmaya dönüştü. Bunun üzerine Seraskerlik Urfa'da asayişin temini için 200 nefer inzibat görevlisi talebini Babiali'ye ilettili¹¹. Bu vakada silahlı Ermeniler çarşıya saldırmış, asker müdahale edince de evlerine kapanarak oradan ateş açmak suretiyle 4-5 müslümanı öldürmüşlerdi. Bunun üzerine asker de mukabele etmiş, etraftan gelen bir takım gruplar da hayli eşya yağmalamıştı. Bu olay üzerine redifler de askere alınmıştır¹². İsyancı Ermenilerin daha önce temin ettikleri silahlarla meskun oldukları mahallede tahkimat yapıp devriye gezen jandarma ve suvari birliklerini de ateş açtılar. Jandarmanın karşılık vermesi üzerine Ermenilerden 27 kişi öldü. Hükümet yetkilileri Karakol baskınında suçlu görülen 20 kişi ile 1800 martini tüfeğin teslimini

¹¹ BOA, Y. MTV., nr. 130/106. 17 Kasım 1895 (17 Cemaziyelevvel 1313) tarihinde de Beşinci Ordu-yı Hümayun Kumandanlığından alınan telgraftan Urfa'ya bağlı Birecik Kazasına etraftaki aşiretlerin saldırması ve yağmalaması sonucu Müslüman ve Hristiyanlar korkuya kapılmıştı. Bunun üzerine mevcut askeri birlikle bunların define çalışıldığı, ancak bu kuvvetin yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Seraskerlikten acil olarak redif taburun silahaltına alınması Babiali'ye arz edildi. BOA, Y. MTV., nr. 131/34. 1895 yılı Ermeni olaylarının kronolojik bir takibi için bk. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 154-156.

¹² Bu olay Halep Vilayeti Polis Komiserliği'nden alınan bir telgrafnamede "dünkü gün Urfa'da Ermenilerin çarşıya tehacümü ve asakir-i şahanenin mukabelesi üzerine hanelerine kapanarak silah istimaliyle bazı İslami katletmelerinden naşi mukabele-i bi'l-misil icra edildiği ve etraftan gelen Ekrad dükkânlardan hayli eşya yağma eyledikleri ve redifler silahaltına alındığı Urfa Komiserliği'nin ışarı üzerine arz olunur" denilmektedir. 23 Ekim 1895 (17 Teşrinievvel 1311) tarihli bu belgenin metni için bk. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1994, s. 99.

istedi. Ermeniler silahların bir kısmı teslim edilmesine rağmen büyük kısmı kullanılmak üzere muhafaza ettler. Sonraki günlerde de yer yer çatışmalar ve şehirde müslümanlar ile Ermeniler arasında gerginlik devam etti¹³.

Öte yandan 9 Kasım 1895 (28 Teşrinievvel 1311) tarihli Halep Jandarma Kumandanlığı'nın telgrafından Ermeni milletinden Mıgırdic ve iki arkadaşının Urfa Ermenileri için Halep'ten Rovolver silahı tedarik ederek Urfa'ya ulaştırıp fesada sebep olacakları bildirildi. Bu silahlar arasında 45 adet Karadağ ve Rovolver ile altı bin kadar cephaneye vardı. Bu silahlar ve bunları sağlayacak tüccarlar yakalanarak adliyeye sevk edildi¹⁴. Bu son vaka bir Ermeni kalkışmasının ve şehirde yaşanacak elim vakanın da en ciddi işareti idi.

Osmanlı Devleti'nin dâhili ve harici tehdit ve kalkışmaları önlemek amacıyla 1891 yılında kurduğu Hamidiye Alayları ile yaklaşık bu tarihlerde patlak veren Ermeni olaylarından önce ve sonra Urfa'nın nüfus yapısı dinî ve etnik bakımdan renklilik arz etmekteydi. Öyle ki 1869-1870 (1286) yıllarında Urfa şehir merkezinde 6.167 hane İslam; 967 hane Hristiyan ve 29 hane Yahudi yaşamaktaydı¹⁵. Bu verilere göre Urfa'da Müslüman nüfus Hristiyan nüfustan yaklaşık olarak 7 kat daha fazlaydı. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra 1878-1880 yıllarında ise şehir merkezi ve sancağa bağlı kazalarda 46.369 Müslim; 5.312 Ortodoks Ermeni, 353 Katolik Ermeni, 418 Protestan Ermeni, 775 Süryani ve 127 Yahudi, 197 İsraili veya Çingene'nin ikamet ettiği görülmektedir¹⁶.

¹³ Halil Özşavlı, *Urfa'da Ermeni Olayları (1880-1920)*, Yüksek Lisan Tezi, Şanlıurfa 2011, s. 36-39.

¹⁴ BOA, A. MKT. MHM., nr. 646/38. Halep'ten Urfa'ya gitmek üzere hareket eden Avas ve Yahudi arkadaşının eşyaları arasında 45 adet Revolver silahı ile 6.600 adet Rovolver silahı barut kesesi olduğu Halep Komiseri Bekir Sıtkı'nın 31 Aralık 1895 (19 Teşrinievvel 1311) tarihli şifreli telgrafından anlaşılmış ve Zabtiye Nezareti tarafından anlaşılacak Babiali'ye bildirilmişti. BOA, Y. PRK. ZB, nr. 16/64.

¹⁵ *Halep Vilayet Salnamesi*, 1826, s. 228-29.

¹⁶ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin 1985, s. 194.

Bu nüfus verilerine göre de Urfa'da Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan yaklaşık olarak 9 kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Urfa'da Ermeni olaylarının patlak vermesinin hemen öncesinde 1892-1893 (1310) yılında Urfa şehir merkezinde 56.860 İslam; 457 Katolik Ermeni, 7.633 Ortodoks Ermeni, 1.074 Süryani, 766 Protestan Ermeni ile 317 Yahudi, 20 Ecnebi ve 1.322 yabancı olmak üzere 64.406 kişi; sancağın kazalarla beraber tamamında ise 101.418 İslam olmak üzere toplam 114.902 kişinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır¹⁷. Bu tarihte ise Ermeni nüfusunun yaklaşık 9.186 olduğu görülmektedir. Bu verilere göre de Müslüman nüfus Ermeni nüfustan yaklaşık olarak 7 kat daha fazladır. Yukarıdaki verilere bakıldığında ve nüfus sayım verilerindeki olası hata payıda dikkate alındığında müslüman nüfusun Ermeni nüfusuna oranı şehir merkezinde yaklaşık olarak 7 kat, kaza ve köyler dahil edildiğinde ise 8 kat daha fazla olduğu söylenebilir.

2. Urfa'da 29 Aralık 1895 Vakası

Müslüman nüfusun Ermeni nüfustan yaklaşık 7 kat fazla olduğu Urfa kaza merkezinde, yaklaşık iki aydan beri Müslümanlar ve Ermeniler arasında ciddi bir gerginlik ve çatışma ortamı vardı. Bu süre zarfında karakol baskınına gerçekleştiren isyancı Ermeniler

¹⁷ *Halep Vilayet Salnamesi*, 1310, s. 209. Ermeni olaylarının patlak verdiği 1894-1895 yıllarında Urfa'nın nüfusu 51.746 İslam, 151 Katolik Ermeni, 1.089 Süryani, 8.335 Ortodoks Ermeni, 476 Protestan Ermeni, 476 Ecnebi, 317 Yahudi ve 913 Yabancı olmak üzere toplam nüfus 63.027 kişi, sancağın diğer kazalarla birlikte toplam nüfusu ise 113.475 İslam ve 14.271 gayrimüslim idi¹⁷. Burada da İslam nüfusun Ermeni nüfusa oranı yaklaşık olarak 1/6, genel nüfus içinde ise 1/8 oranından daha fazladır. Bu tarihten bir yıl sonra da nüfus oranlarının benzer olduğu görülmektedir. Nitekim 1895-1896 (1313) yıllarında 51.904 İslam, 8.335 Ortodoks Ermeni, 155 Katolik Ermeni 1087, Süryani, 910 Yabancı, 483 Protestan Ermeni, 476 Ecnebi ve 330 Yahudi olmak üzere toplam nüfus 63.680 kişiydi. *Halep Vilayet Salnamesi*, 1313, s. 284.

teslim olmamıştı. Müslüman halkta da Ermenilere karşı ciddi bir tepki oluşmuştu. Nitekim 29 Aralık günü aşiret ve ahaliden oluşan büyük bir kalabalık Ermeni mahallesine saldırdı ve çatışmalar gün boyu sürdü. Bu olaylar sırasında yaklaşık 750 Ermeni hayatını kaybetti. Ölü sayısının yüksek olmasına redif askerlerinin yerli olması ve askeri müfrezenin yetersiz kalması yüzünden müdahale edememesi sebep olmuştu¹⁸. Olayların yatışmasından sonra yağmalanan Ermeni malları toplanarak kilisede sahiplerine teslim edilmişti¹⁹.

29 Aralık vakası Batı basınına abartılarak yansıtılmıştı. Öyle ki rakamlar dört-beş kat fazla kaydedilmişti. Nitekim Şubat 1896 tarihinde *The Daily News*, 29 Aralık vakasını "Urfa'da İkinci Katliam" üst başlığı ve "3.500 Kişi Katledildi" alt başlığı ile okuyucuya duyurdu. Bu bilgiler Urfa'da bulunan bir misyoner temsilcisi tarafından gönderilen bir mektuptan alınmıştı. Mektupta yer alan bilgilere göre, 28 Ekim 1895 tarihinde meydana gelen vakada 40 kişi ölmüş, ayrıca 600 dükkân ve 289 ev hasar görmüştü. 28 Aralık 1895 tarihinde meydana gelen çatışmada Katolikler ve Süryaniler dışındaki diğer Hristiyanlar zarar görmüştü. Gazete öldürülenlerin sayısının 3.500-4000 civarında olduğunu iddia etti. Habere göre, bunlardan 1.500'ü kilisede öldürülmüştü. Cumartesi günü olaylar devam etmiş ve Ermeniler kilisede mahsur kalmıştı. Pazar sabahı ise gün ağarırken kalabalık bir grup kiliseye ulaşarak kapıyı kırmış ve katliam yapmıştı. Bu sırada yaklaşık 300 kişi çatı yolunu kullanmak suretiyle kiliseden kaçmayı başarmıştı.

Gazete haberine göre, bundan sonra kamu personeli olay mahalline gelmiş ve güvenlik

¹⁸ 29 Aralık 1895 (17 Kanunievvel 1311) tarihli Halep Vilayeti mutasarrıflığının telgrafına zeyl olarak yazılan belgede aşiret mensupları ve ahalinin Ermeni mahallesine saldırısı sırasında yaklaşık 700-800 Ermeni ölmüş ve mevcut askeri birlik bu saldırıyı önlemede yetersiz kalmıştı. BOA, Y. A. HUS., nr. 342/105.

¹⁹ Halil Özşavlı, *Urfa'da Ermeni Olayları (1880-1920)*, Yüksek Lisan Tezi, Şanlıurfa 2011, s. 39-45.

tedbirleri alma sözü vermişti. Pazartesi günü ise Kürt ve Arap aşiretlerinin şehre girişi yasaklanmış, şafak sökerken kilisede yangın başlamıştı. Pazar günü Amerikan misyon heyeti de gelmiş, kumandan da atının üzerinde kilisenin köşesinde tüm gün olayları yatıştırmaya gayret etmişti. Mektubu gönderen kişi bu olaylar sırasında yaralanan 18 kişinin bakım işini üstlenmişti. Mektupta şehirde sağlık hizmeti verecek tek bir doktor olduğu ifade edilmişti. Bir grubun da kadınları ve çocukları camilere, hanlara ve Müslüman evlerine yerleştirmişti. Mektupta şehirde güvenliği sağlayacak askerlerin sayısının 800 ila 1.000 civarında olduğu ifade edildi.

29 Aralık vakasında ölen Ermenilerin sayısı mektupta, olduğundan dört-beş kat fazla ifade edilmişti. Haber kaynağının konuyu ajite etmesinin arkasında bu olaylar sırasında yardıma muhtaç duruma düşenlerin kış boyu barınma ve diğer ihtiyaçları için yardım temin etme gayretinin de olduğu dikkate alınmalıdır. Mektup sahibi olan misyoner üyesi de zaten bir an önce yardım gönderilmesini temine çalışmaktadır²⁰. Dolayısıyla gazete haberine kaynaklık eden bilgi kaynağı tarafından ölü sayısının abartılmasının bu amaca yönelik olduğu görülmektedir. Bu elim vakadan sonra da olayların hemen durulmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Ocak 1896 (15 Receb 1313) tarihli bir hadisede de yaklaşık 3.000 kişilik aşiret mensuplarının şehre saldırısını asker silah kullanmak suretiyle püskürtmüştü. Saldırıyla ilgili olarak kusurlu bulunan askerî ve mülkî yetkililer yargılanmıştı²¹.

19 Ocak 1896 (3 Şaban 1313) tarihli seraskerlik yazısından anlaşılacağı üzere Urfa'da asayişin temini için Urfa taburunun Halep'te, Hamidiye taburunun da Urfa'da gö-

rev yapması kararlaştırılmıştı²². Böylece Urfa'da güvenlik büyük ölçüde temin edilmesine rağmen yeni olayların olabileceğine dair gelişmeler hükümet tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Nitekim 20 Mayıs 1896 (7 Zilhicce 1313) tarihli Yıldız Başkıtabet Dairesi'nden Tahsin imzalı yazı ve aynı gün Zabtiye Nezareti'nin cevabi yazısından Halep ve Urfa'dan İstanbul'a gelen Ermenilerin vapurdan çıkarılmaması için gereğinin yapılacağı anlaşılmaktadır²³.

29 Aralık 1895 tarihinde Urfa'da meydana gelen vaka şehirde ciddi bir korku ve tedirginlik havası yaratmıştı. Nitekim 7 Eylül 1896 (26 Ağustos 1312) tarihinde mutasarrıf Yahya Dede imzalı Urfa'dan İstanbul'a gönderilen şifreli telgrafta, Urfa'da meydana gelen karışıklık sırasında binden fazla kişinin ihtida ederek İslam dinine geçmiş olduğu bilgisi verildi. Urfa'da yeniden asayişin sağlanması üzerine bunların çoğunluğu eski mezheplerine geri dönmüştü. Olayı soruşturan komisyonun çalışmaya başlaması üzerine de eski mezheplerine dönmemiş olan yaklaşık 100 kişiden sadece yedi sekiz kişi Hristiyanlığa dönerek geri kalanları İslam dininde ısrar etmişti. Bütün bu gelişmeler Urfa'da bulunan soruşturma heyeti ile İngiltere İzmir konsolos vekilinin bilgi ve şahitliğinde olmuştu. Nihayet 1906 sonbaharında Urfa'da "*asayiş ve emniyet-i umumi berkemal olduğu*" hükümet merkezine arz edildi²⁴. Böylece bu elim vaka ve takip eden olaylar son bulmuş ve yeniden Urfa'da güvenlik sağlanmıştır.

3. 29 Aralık 1895 Vakasının Yaralarının Sarılması

Urfa'da asayişin yeniden temin edilmesinden sonra 4 Ekim 1896 (22 Eylül 1312) tarihinde Urfa'da 22 Ermeni çocuğunun uygun görülen mekteplere yerleştirilmek üzere altısının İstanbul'a on altısının da İngiliz sefaretî vasıtasıyla İzmir'e gönderildiği anla-

²⁰ BOA., HR. SYS., nr. 2757/71. 21.04.1896 tarihli ve "*Les Massacres D'ORFA*" başlıklı benzer bilgilerin yer aldığı Fransızca diğer bir yazı için bkz. BOA, HR. SYS, nr. 2745/28.

²¹ BOA, Y. MTV, nr. 133/101.

²² BOA, Y. MTV., nr. 135/11.

²³ BOA, Y. PRK. ZB., nr. 17/43.

²⁴ BOA., Y. MTV., nr. 145/187.

şılmaktadır²⁵. Urfa'daki bu elim vakanın yaralarının sarılması için 14 Şubat 1897 (12 Ramazan 1314) tarihinde Dahiliye Nazırı'nın Sadarete gönderdiği yazıyla Maraş, Urfa ve Antep'teki dul ve muhtaç Ermeni kadınlarına dağıtılmak üzere İsviçre'den 16 sandık elbise gönderildiği, birkaç sandık elbisenin de geleceği ifade edilerek, bu eşyanın gümrük vergisinden muafiyetinin Almanya Halep konsolosluğundan talep edildiği arz edildi. Urfa'da bir hayli, Antep'te de iki bin kadar elbiseye muhtaç Ermeni erkek ve kadının bulunduğu Halep Vilayeti'nden bildirilmişti. Bu elbiselerin muhtaçlara yardım olarak dağıtılacağından “*gümrük resminden istisnası*” arz edildi²⁶.

Avrupa ülkelerinin misyoner temsilcilerinin bölgeye olan ilgi ve alakaları sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Halep ve Adana havalisi umum kumandanı ile Ferik Ali Memiş Paşa'dan gelen rapor suretleri 28 Aralık 1900 (6 Ramazan 1318) tarihinde seraskerlikten Babıali'ye arz edildi. Bu yazılardan Urfa'da bulunan Alman Matmazel Pavlica ve Mösyö Herneşin Kalışna ile Fransız İğar adlı kişilerin Urfa'da bir eytamhane açmak istedikleri anlaşılmaktadır. Protestan mekteplerine nezaret etmek üzere bu tarihten sekiz sene önce Urfa'ya gelmiş olan Mis Şatik, Urfa'da meydana gelen olaylar sırasında soruşturma komisyonunun bilgisi dâhilinde Amerika ve sair yerlerden gelen yardım paralarıyla kendi kendini geçindirmekten aciz olan ailelere iaşe dağıtma işini üstlenmişti, ayrıca yardıma muhtaç ailelerin çocuklarına kiraladığı hanede kilim imaliyle nakış ve daha başka sanatlar öğretmekteydi.

Mis Şatik bunları yaparken Pavlica ve Mösyö Herneşin Kalışna ile İğar da mevcudu yüz altmışı geçen erkek ve kız çocuklarının Almanya'daki bir şirket adına 500 altına satın aldığı hanenin içine on beş küçük ve büyük tezgâh ve demirden imal edilmiş bir de makine koydurdu. Yaklaşık seksen kişilik Ermeni erkek amelesiyle halı ve kilim imal ettiler

ve bir de eczahane açtılar. Bu sırada şehirde Tabip Harman adında birisi de doktor olarak hizmet vermekteydi. Şimdi ise Millet Hanını kiralayıp iki yüz kadar erkek ve kız yetim çocukları “*tedris ve el işleriyle iştiğal ettirilmekte*” idi. Millet Hanı ise hem redif taburuna hâkim hem de cephaneliğe yakın bir yerde idi. Ecnebi devletlerin himayesinde bulunan amelenin her zaman teftiş altında bulundurulması ise zordu. Bu yüzden pek çok sakıncalarının olabileceği düşünülürdü.

Bu arada Mis Şatik, Tıfındır Mahallesi'nde bulunan Protestan Kilisesi'nin içinde bazı odaları tamir ve bazılarını da odalar ilave ettirdi. Burada Ermeni cemaatinden yaklaşık 120 erkek ve kız çocuğuna eğitim vermekteydi. Bu kilisenin bitişiğinde sekiz odalı bir hane inşa edilerek ve Devlet-i Aliyye tebasından ve Ermeni milletinden Agobciyan adına kayıt edildi. Bu hanenin ön tarafında başka bir hanenin yapımına da başlandı. Herneşin Kalışna, İğar ve Amerikalı muallim Sandres bazı haneleri satın alarak bazılarını da kiralayarak Siverek, Adıyaman ve kazalarından getirdikleri Hristiyan çocuklarına hem sanat hem de İngiliz ve Ermeni lisanlarında okuyup yazma öğretmekte ve Protestan fukarasına erzak dağıtmakta idi. İleride her türlü ameliyatın icrasına uygun bir hastahane tesisini de planlanmaktaydı. Ali Memiş Paşa, tüm bu bilgileri rapor ettikten sonra Osmanlı şehirlerinde ecnebilerin eytamhane tesis ve inşasının “*şefkat ve muavenet*” adı altında yapılmakta ise de “*bir takım makasıd-ı siyasiyyeye mebni bu makule müessesat vücuda getirmenin siyaseten*” mahzurları olacağını seraskerliğe arz etti²⁷.

13 Ocak 1901 (22 Ramazan 1318) tarihinde de Serasker Rıza imzasıyla Babıali'ye gönderilen tezkireden anlaşıldığı ve izah edildiği üzere Pavlica ve Mösyö Herneşin Kalışna ile İğar 500 lira bedel ile bir hane satın alıp diğer birkaç haneyi de kiralamak suretiyle bir yetimhane tesis etmişlerdi. Bu yetimhane gerek mahallinden gerekse Siverek, Adıyaman ve Çermik kazalarından gayrimüslim

²⁵ BOA., A. MKT. MHM., nr. 652/12.

²⁶ BOA., A. MKT. MHM., nr. 689/10.

²⁷ BOA., Y. MTV., nr. 210/89.

çocukları kabul edilmişti. Bu çocuklar burada hem sanat hem de İngilizce ve Ermenice “*talim ve tedris*” etmekte idi. Protestan fu-karasına da buradan erzak dağıtılmaktaydı. İşte böyle hayırlı bir maksada hizmet eden bu yetimhanenin mahalli redif taburu bitişi-ğinde bulunması nedeniyle uygun olmayacağı Babıali'ye arz edildi²⁸. Görüldüğü gibi Urfa'da 1895 yılında meydana gelen 29 Aralık vakasından sonra yabancı misyoner temsilcilerinin topladığı yardımlar ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı. Ayrıca bu misyoner üyeleri Urfa ve çevredeki yetim Ermeni çocuklarına eğitim ve sanat öğretmek için yetimhane açmıştı.

Ermeni olaylarının yatışmasından sonra da Urfa'nın nüfusunun önceki yıllara benzer bir yapı arzettiği görülmektedir. Nitekim 1900-1901 (1318) yıllarında 52.853 İslam; 608 Katolik Ermeni, 8.682 Ortodoks Ermeni, 1.491 Süryani, 1.147 Protestan Ermeni, 20 Ecnebi, 20 Yahudi ve 910 Yabancı olmak üzere toplam nüfus 65.787 idi²⁹. Birinci Dünya Savaşı sırasında Urfa'da yaşayan Ermeniler, şehrin Fransızlar tarafından işgali

sırasında etkin rol almış, Urfa'nın düşman işgalinden kurtarılmasının ardından ise şehri terk etmişlerdi³⁰.

Sonuç

1895 yılına kadar Urfa'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim toplumlar arasında ilişkilerin iyi bir seyirde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıl Urfa'da patlak veren Ermeni kalkışması, 29 Aralık tarihinde yaklaşık 750 Ortodoks Ermeni'nin ölümüne sebep oldu. Urfa'da bulunan yerli redif taburu olayları önlemede yetersiz kaldı. Bunun üzerine hükümet bu redif taburu Halep'e gönderdi. Şehrin güvenliğini sağlamak için Hamidiye Alaylarını kullandı. Hem hükümet hem de Avrupalı misyoner üyeleri Urfa'da meydana gelen olaylarda muhtaç duruma düşen aileler ile yetim çocuklara çeşitli yardımlar yapılmasını temin etti. Misyoner üyeleri de Urfa'da yetimhane açarak bu çocuklara İngilizce ve Ermenice'nin yanı sıra çeşitli sanat ve zanaatları öğretti.

²⁸ BOA., Y. MTV., nr. 210/89. Osmanlı Devleti'nde yetimler ve yetimhaneler için bkz. Yurdakul, İlhami, “Osmanlı'da Yetimler Ve Söğüt Darüleytami”, *Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü*, Bilecik 2015, s. 13-20; 1919-1921 yıllarında Urfa Alman Yetimhanesi'nde başhemşire olarak görev yapan Mary Caroline Holmes'in hatıratı için bkz. Mary Caroline Holmes, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, (Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005).

²⁹ *Halep Vilayet Salnamesi*, 1318, s. 314. Bu tarihten yaklaşık beş yıl sonra 1906-1907 (1324) yıllarında da toplam 67.959 kişinin ikamet ettiği Urfa'nın benzer bir nüfus yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. *Halep Vilayet Salnamesi*, 1324, s. 414. II. Meşrutiyet yıllarında da Urfa merkez kazasının nüfusu etnik ve dini bakımdan oldukça renklidir. Öyle ki 1908 (1326) yılında 230 Süryani Katolik, 11.467 Ortodoks Ermeni, 1.794 Süryani-i Kadim, 1.072 Protestan Ermeni, 390 Keldani, 32 Latin Katolik, 484 Yahudi, 2.729 Süryani olmak üzere 18.198 gayrimüslim ve 54.279 İslam olmak üzere toplam nüfus 72.477 idi²⁹. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Urfa kaza merkezinde 1913-1914 yıllarında da 63.526 İslam, 1.084 Ermeni Katolik, 13.995 Ermeni, 2.328 Süryani, 1.597 Protestan, 39 Latin ve 817 Yahudi yaşamaktadı. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, s. 182.

³⁰ Müslim Akalın, *Şehit Nusret Bey'in Savunması*, Şanlıurfa 1980, s. 12-33; Müslim Akalın, “Fransızların Urfa'yı Tahliyesi”, *Şanlı Urfa'nın Tarihi ve Kurtuluşu Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 1987, s. 42-49; Ergün Öz Akçora, “Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s. 1763-1807. 1927 yılında Urfa nüfusu kaza merkezinde 53.633, kazalarla beraber ise 203.595 idi. *1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Ankara 1929, s. XVI. Yaklaşık on yıl sonra 1945 yılında Urfa'da konuşulan anadil itibarıyla nüfus; 33.467 Türkçe, 17.68 Kürtçe, 963 Arapça, 2 Ermenice, 2 Fransızca, 4 Bulgarca, 3 Almanca, 107 Yahudice, 2 Macarca 2 Lazca, 2 saire ve 2.859 diğer diller olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl Urfa'nın din itibarıyla nüfusu ise 26.3160 İslam, 125 Katolik, 23 Ortadoks, 22 Protestan, 1 Grogeryan, 317 Yahudi, 58 Mezhebi bilinmeyen Hristiyan, 9 Dinsiz, 140 Saire-Autres şeklinde idi. *1945 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1950, s. 136-137,170. 1960 yılında ise Urfa'da anadil itibarıyla nüfus; 198.399 Türkçe, 152.101 Kürtçe, 51.222 Arapça, 35 Ermenice, 27 Çerkezce, 40 Yahudice, 3 Abazaca, 11 Acemce, 1 Arnavutça, 3 Gürcüce, 2 Lazca, 8 Pomakça, 11 Rumca, 2 Almanca, 2 İngilizce, 18 İtalyanca, 1 Sırpca ve 34 diğerleri olmak üzere toplam nüfus 401.919 olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl din itibarıyla nüfus; 148.327 İslam, 19 Gregoryan, 10 Katolik, 28 ortodoks, 12 Mezhebi belli olmayan olmak üzere toplam 69 Hristiyan nüfusa sahipti. *1960 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1960, s. 152-153, 187.

Urfa'da Ermeni olaylarının patlak vermesinden önce 1870, 1880, 1890 ila 1895, 1900 ve 1910'lu yıllarda şehir merkezinde müslüman nüfusun Ermeni nüfusuna oranı yaklaşık olarak yedi kat, kazalarla beraber ise sekiz kat daha fazla idi. Yıllara göre nüfus verileri arasında toplamdaki ciddi artış ve azalmalar yapılan sayımın doğrudan sıhhatiyle ilgili olması muhtemeldir. Çünkü bu artış ve azalışların bir mezhep ve etnik gruba ait olmayıp tüm mezhep veya etnik yapıları kapsadığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonunda Urfa'nın kurtuluş mücadelesini başararak Fransızlarla birlikte büyük bir kalkışma girişiminde bulunmuş olan Ermeniler şehri terk etti. Böylece şehrin demografik yapısı, çok kültürlülüğü ve renkliliğinde önemli bir değişiklik yaşanmıştır.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri

BOA, A. MKT. MHM., nr. 533/4; nr. 646/38.

BOA, İrade Hariciyye, nr. 12338; nr. 9052; nr. 2738/18.

BOA, *Rakka Ahkam Defteri*, nr. 25.

BOA, Y. A. HUS, nr. 342/25; nr. 342/105.

BOA, Y. MTV, nr. 133/101; nr. 130/106; nr. 131/34; nr. 135/11

BOA, Y. PRK. ZB, nr. 16/64; nr. 17/43.

BOA., A. MKT. MHM., nr. 652/12; nr. 689/10.

BOA., HR. SYS., nr. 2757/71; nr. 2745/28.

BOA., Y. MTV., nr. 145/187; nr. 210/89.

Yayınlanmış kaynaklar

1927 Umumi Nüfus Tahriri, Ankara 1929.

1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1950.

1960 Genel Nüfus Sayımı, Ankara 1960.

Akalın, Müslim, "Fransızların Urfa'yı Tahliyesi", *Şanlı Urfa'nın Tarihi ve Kurtuluşu Sempozyumu Bildirileri*, Şanlıurfa 1987.

Akalın, Müslim, *Şehit Nusret Bey'in Savunması*, Şanlıurfa 1980.

Akçora, Ergün Öz, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s. 1763-1807.

BOA, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, IV., İstanbul 1987.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

Halep Vilayet Salnamesi, 1310.

Halep Vilayet Salnamesi, 1312.

Halep Vilayet Salnamesi, 1313.

Halep Vilayet Salnamesi, 1318.

Halep Vilayet Salnamesi, 1324.

Halep Vilayet Salnamesi, 1326.

Holmes, Mary Caroline, *Urfa'da Ermeni Yetimhanesi (1919-1921)*, (Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, Ankara 1994.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population (1830-1914)*, Wisconsin 1985.

Özşavlı, Halil, *Urfa'da Ermeni Olayları (1880-1920)*, Yüksek Lisan Tezi, Şanlıurfa 2011.

Yurdakul, İlhami, "Kudüs Deyrussultan Manastırında Habeşlilerin ve Mısır Kıptilerinin Dinî-Siyasî Nüfuz Mücadelesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, Cilt 1, Sayı 2, s. 197-236.

Yurdakul, İlhami, "Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasî Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, Cilt 1, Sayı 2, s. 237-261;

Yurdakul, İlhami, "Osmanlı'da Yetimler Ve Söğüt Darüleytami", *Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü*, Bilecik 2015, s. 13-20.

Yurdakul, İlhami, "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi Atlası*, İstanbul 2012; "XVII. Yüzyılda Urfa", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, İstanbul 2012, s. 103-107.